

Tomasz Wojewodziec

Instytut Ekonomiczno-Społeczny
Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Pozorna sukcesja – zaburzenie cyklu życia gospodarstw rolniczych¹

Wstęp

Przedstawiane w literaturze modele opisujące cykl życia przedsiębiorstwa stanowią analogię do życia człowieka, wyróżniając: narodziny, wzrost, dojrzałość i schyłek². Można je odnieść również do gospodarstw rolniczych, w których szczególnie mocno fazy rozwoju związane są z fazami życia właścicieli gospodarstwa. Siła trwania tradycyjnych gospodarstw rolniczych (chłopskich) tkwiła przez stulecia w ich dualnym charakterze: podmiotu produkcyjnego i gospodarstwa domowego oraz w ukształtowanych kulturowo procesach sukcesji³. Następstwo pokoleń sprawiało, że w momencie wchodzenia dotychczasowych właścicieli w okres produkcyjnie schyłkowy (zaawansowany wiek), wśród najbliższych członków rodziny czekali już następcy gotowi przejąć gospodarstwo i zwykle dać nowy impuls do jego rozwoju. Postęp gospodarczy, cywilizacyjny i kulturowy spowodował, że tradycyjne sposoby gospodarowania i dziedziczenia podlegają ewolucji, a funkcjonujące w Polsce obecnie uwarunkowania ekonomiczno-prawne sprzyjają tworzeniu fikcji gospodarczej jaką bardzo często stanowią gospodarstwa rolnicze użytkowane przez ich byłych właścicieli. Zjawisko to obserwowane jest szczególnie mocno w przypadku gospodarstw rolniczych o małym potencjale ekonomicznym, gdzie przekazanie gospodarstwa następuje tylko w sferze formalnej. W wyniku takiego zabiegu dotychczasowi właściciele uzyskują możliwość ubiegania się o świadczenia emerytalno-rentowe, a przejmujący gospodarstwo prawo dostępu do tańszego rolniczego systemu ubezpieczeń społecznych.

---

¹ Praca zrealizowana w ramach projektu pt. *Dywestycje w gospodarstwach rolniczych – istota, zakres, skutki* nr: 3913/B/H03/2011/40 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

² Szerzej na ten temat m.in. w publikacjach: Greinera [1990, s. 55–67], Doge’a i Robbinsa [1992, s. 27–37], Wawrzyniaka [1987, 142], Matejuna [2010, s. 243–254].

³ Duży wkład w wyjaśnienie relacji pomiędzy gospodarstwem domowym a gospodarstwem rolnym wniósł na początku XX wieku [Czajanow 1924], współcześnie problematyka ta akcentowana jest w tzw. nowej ekonomice gospodarstwa rolnego zarówno przez autorów zagranicznych [m.in. Low 1986, Delforce 1994, Jang, An 2002] oraz polskich [m.in. Leszczyńska 2007, Zegar 2007].

Uwagi metodyczne

W prowadzonych w latach 2011–2013 wieloaspektowych badaniach nad dywestycjami⁴ w gospodarstwach rolniczych wykorzystano równolegle kilka metod badawczych: kwerendę biblioteczną, analizę danych statystyki masowej, wywiady z kwestionariuszem (176 gospodarstw⁵) oraz wieloletnią obserwację uczestniczącą (wśród gospodarstw znanych autorowi osobiście). Wywiady prowadzone były w 17 gminach zlokalizowanych w makroregionie Małopolska i Pogórze⁶. Wywiad z kwestionariuszem dotyczył przemian zachodzących w gospodarstwie na początku XXI wieku. Z grupy badanych gospodarstw wydzieleno kolejno:

- A – gospodarstwa użytkowane przez byłych właścicieli (12),
- B – gospodarstwa będące własnością osób w wieku przedemerytalnym i emerytalnym, tj. ≥ 60 lat⁷ (14),
- C – gospodarstwa będące własnością osób w wieku do 40 lat, w których właściciel (mężczyzna) zaangażowany był w pracę poza gospodarstwem (20),
- D – inne gospodarstwa należące do osób w wieku poniżej 40 lat (14),
- E – pozostałe gospodarstwa (116).

Celem opracowania jest identyfikacja konsekwencji występowania rozbieżności czasowej między formalnym a realnym objęciem gospodarstwa rolniczego przez następcę. Szczególną uwagę poświęcono zjawisku opóźnionej sukcesji⁸ w gospodarstwach rolniczych na obszarach rozdrobnionych agrarnie.

Sukcesja gospodarstw rolniczych

Procesy sukcesji, dziedziczenia, przekazywania władzy i własności są przedmiotem zainteresowania wielu badaczy zajmujących się funkcjonowaniem przedsiębiorstw rodzinnych [m.in. Jeżak i in. 2004, s. 59–80, Sułkowski i Marjański 2009, s. 216]. Literatura przedmiotu szeroko opisuje również metody suk-

⁴ „Przez dywestycje w gospodarstwie rolniczym należy rozumieć planowe i świadome ograniczanie produkcji rolniczej lub/i zaangażowania zasobów gospodarstwa domowego rolnika w działalność produkcyjną gospodarstwa prowadzące do uwolnienia zasobów ziemi, pracy i kapitału, które mogą zostać wykorzystane w innej działalności rolniczej lub pozarolniczej...” [Województwo 2010, s. 98–99].

⁵ Wśród badanych gospodarstw 83,5% posiadało w 2000 r. powierzchnię mniejszą niż 10 ha, średnia wielkość badanego gospodarstwa – 6,9 ha.

⁶ Województwa małopolskie, podkarpackie, śląskie, świętokrzyskie.

⁷ Średni wiek właścicieli.

⁸ Sukcesja (łac. *successio*) – dziedziczenie, spadek, spuścizna.

cesji gospodarstw rolniczych oraz mechanizmy i etapy tego procesu⁹. Zainteresowanie tymi zagadnieniami w Polsce niewątpliwie wzrosło ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego przez znaczną część dużej grupy przedsiębiorców rozpoczynających swą działalność na początku lat 90. XX wieku. Zagadnienia sukcesji gospodarstw rolniczych są natomiast nieprzerwanie aktualne od wielu wieków. Jako relatywnie nowy problem jawi się natomiast brak realnych następców, czyli osób chcących i potrafiących kontynuować działalność rolniczą, szczególnie w przypadku gospodarstw o małej powierzchni (drobnych, słabych ekonomicznie, niskotowarowych lub samozaopatrzeniowych).

Przez stulecia sposobem na utrzymanie gospodarstwa w trendzie rozwojowym lub stabilnym było przekazanie gospodarstwa następcy. Przesłanki ekonomiczne i kulturowe sprawiały, że gospodarstwo było często przekazywane nie w całości, lecz w zakresie ułamkowym. Spadkobierca główny otrzymał zagrodę i część ułamkową ziemi. Pozostali spadkobiercy – jego rodzeństwo – otrzymywali ziemię dzieloną na części ułamkowe, często „sprawiedliwie”, bo „po równo” dzielono każdą działkę rolną. Prowadziło to do dalszej dewastacji struktury agrarnej i głębokiej dezorganizacji produkcji. Proces ten przyjął skrajną postać w Małopolsce, gdzie przeciętne kilkuhektarowe gospodarstwo składa się z kilkunastu, a nierzadko kilkudziesięciu rozproszonych działek o niekorzystnym kształcie, utrudnionym dojeździe, a częstokroć też o nieuregulowanym stanie prawnym lub toczącym się sporze granicznym [Dacko M., Dacko A. 2012, s. 53–54]. W regionach Polski, w których przyjęto ograniczanie lub wręcz zakaz podziału ziemi, powszechny był system spłacania z należnych każdemu dziecku równowartości ułamka majątku. Wówczas przez wiele lat spadkobierca obdarowany gospodarstwem ponosił duże obciążenia, pracując niemal wyłącznie na rzecz rodzeństwa – nie inwestując w gospodarstwo.

Proces wymiany pokoleń w gospodarstwach rolnych uległ przyspieszeniu wraz z objęciem rolników systemem obowiązkowych ubezpieczeń społecznych, który uniezależniał seniorów od środków wypracowywanych w gospodarstwie, dając im niezależne źródło utrzymania. Powiązanie prawa do świadczeń emerytalno-rentowych z obowiązkiem zaprzestania działalności rolniczej zdynamizowało proces formalnej zmiany właściciela. Z drugiej jednak strony wobec

---

⁹ Procesy sukcesji w polskich gospodarstwach rolniczych po zmianie systemu społeczno-gospodarczego analizowali m.in.: Zegar [1996], Tomczak [2006], Musiał [2009]. Dogłębna analiza zagadnienia przeprowadził Klank [2006] w swojej książce *Sukcesja gospodarstw rolniczych w Polsce*. Ograniczony objętościowo zakres prezentowanego artykułu nie pozwala na szeroką dyskusję nad wynikami badań uzyskanymi przez powyższych badaczy.

narastającej niechęci młodego pokolenia do ciężkiej, nisko dochodowej pracy rolniczej prowadziło do tzw. sukcesji pozornej¹⁰.

Badania prowadzone w makroregionie Małopolska i Pogórze w latach 2012–2013 wyraźnie wskazują, że za główne¹¹ przyczyny ograniczania i rezygnacji właścicieli ziemi w tym regionie z działalności rolniczej należy uznać brak następców (75,0%) i niską opłacalność produkcji (71,2%)¹². Wśród czynników istotnie wpływających na procesy wycofywania się z działalności rolniczej często wymieniane były również: trudności w pogodzeniu pracy rolniczej z pracą poza gospodarstwem (30,4%), trudności ze zbytem produktów wytworzonych w gospodarstwie (27,7%), wyjazdy do pracy za granicę (25,0%) oraz problemy zdrowotne rolników (20,7%). W niektórych gminach istotną rolę odgrywała słaba jakość ziemi. Dodatkowo cechy szczególne rolnictwa jako dziedziny aktywności gospodarczej człowieka oraz jego złożoność i różnorodność technologiczna, w konfrontacji ze zmianą modelu życia, sytuowały działalność rolniczą w rzędzie mniej atrakcyjnych.

Cykl życia gospodarstwa rolniczego

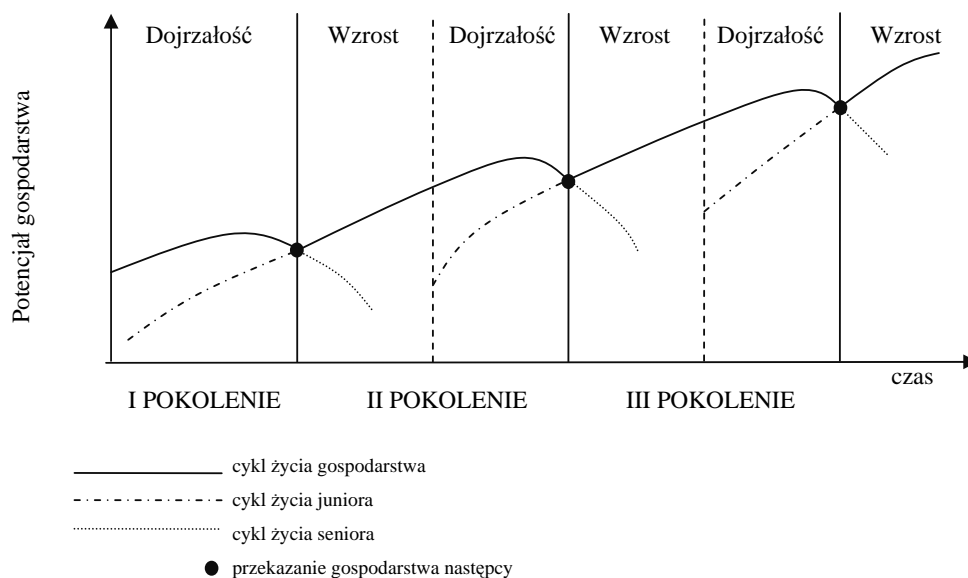
Studia prawidłowości związanych z cyklem życia gospodarstw rolnych wskazują, że przekazanie gospodarstwa „w ruchu” pozwala na eliminację fazy narodzin i fazy schyłkowej w życiu gospodarstwa (rys. 1). Fazy życia kolejnych właścicieli wzajemnie na siebie zachodzą, syn „wzrasta u boku ojca”, a po przekazaniu gospodarstwa ojciec „starzeje się u boku syna”. Dobre relacje między pokoleniami dają szansę na wytworzenie swoistej synergii sprzyjającej przetrwaniu i rozwojowi.

Pokoleniowy cykl życia gospodarstwa rolniczego ma zwykle charakter potarzanego co 25–40 lat cyklu rozwoju wynikającego ze zmiany właściciela. Przekazanie gospodarstwa następcy (lub następcom) odbywa się z reguły w zaawansowanym wieku właściciela, co zwykle poprzedza ekstensyfikacja i ograniczenie skali produkcji oraz zaniechanie inwestycji [Musiał 2009, s. 55]. Gdy następca pracuje w gospodarstwie i współpraca pomiędzy seniorem i juniorem przebiega w sposób właściwy, recesywne oznaki towarzyszące procesowi prze-

¹⁰ Porównaj Musiał, Wojewodziec 2008, s. 19–31.

¹¹ Respondenci mogli wskazać maksymalnie 3 czynniki.

¹² Według badań prowadzonych przy wykorzystaniu tej samej metodologii, w powiecie wadowickim w 2007 roku za najważniejsze przyczyny ograniczania produkcji rolniczej uznane zostały: brak opłacalności (77,5%), brak następców (46,9%), problemy z pogodzeniem pracy w gospodarstwie i poza nim (38,5%), problemy zdrowotne rolników (38,25%) [Musiał i Wojewodziec 2008, s. 23].

Rysunek 1

Pokoleniowy cykl życia rodzinnego gospodarstwa rolnego w warunkach jego rozwoju

Źródło: opracowanie własne.

kazania gospodarstw mogą się nie ujawnić, a energia i innowacyjne pomysły nowego właściciela sprzyjać będą dalszemu rozwojowi i wzrostowi zasobów gospodarstwa.

Niska rentowność angażowanych w rolnictwo kapitałów, jak również wysoka pracochłonność produkcji obciążonej znacznym ryzykiem, przy względnej łatwości podjęcia pracy zarobkowej poza rolnictwem ograniczyły liczbę osób chętnych do prowadzenia działalności rolniczej, zakłócając ukształtowane przez stulecia modele rozwoju i trwania gospodarstw rolniczych.

Prowadzone badania wykazały, że obecnie bardzo często występują zakłócenia w klasycznym cyklu życia rodzinnych gospodarstw rolnych polegające na przesunięciu w czasie pomiędzy formalnym przekazaniem gospodarstwa następcy a realnym objęciem gospodarstwa przez następcę. Przyczyny takiego stanu rzeczy można opisać ciągiem postępujących po sobie stanów i zdarzeń. Uzyskanie przez seniora wieku emerytalnego, tj. uprawniającego do skorzystania z rolniczych świadczeń emerytalnych lub rentowych skutkuje formalnym przekazaniem gospodarstwa. Następca pracujący na ogół zarobkowo poza go-

spodarstwem¹³ często nie jest zainteresowany zwiększeniem swej aktywności w gospodarstwie. Powodów takiego stanu może być bardzo wiele. Są wśród nich zarówno nieadekwatne, często relatywnie wysokie wykształcenie lub całkowity brak zainteresowania wykonywaniem zawodu rolnika, problemy z łączeniem pracy poza rolnictwem z pracą w gospodarstwie rolnym, okresowe wyjazdy do pracy w kraju i zagranicą¹⁴, nieatrakcyjność i uciążliwość związana z konieczną pracą fizyczną, negatywnie oceniane na tle innych zawodów pozycjonowanie rolnika drobnotowarowego. Dominującym powodem zakłóceń w płynności przejmowania gospodarstwa przez spadkobiercę jest jednak najczęściej nieatrakcyjność ekonomiczna gospodarstwa jako miejsca zatrudnienia, inwestowania i pozyskiwania dochodów. Stąd też, szczególnie w regionach rozdrobnionych strukturalnie, powoli, lecz konsekwentnie kształtuje się nowy model sukcesji gospodarstwa. Można go umownie nazwać sukcesją przesuniętą w czasie, pozorną, papierową lub opóźnioną (rys. 2).

Płynne przejście gospodarstwa w ruchu przez następcę wiążącego swą przyszłość z działalnością rolniczą daje szansę na rozwój gospodarstwa (krzywa K_1). W sytuacji, gdy sukcesja ma tylko charakter pozorny następuje załamanie dotychczasowego modelu cyklu życia gospodarstwa rolniczego. Rolnik senior dzięki notarialnemu przekazaniu gospodarstwa uzyskuje prawo do świadczeń emerytalno-rentowych. Rolnik junior formalnie przejmuje ziemię i majątek produkcyjny, często również dom¹⁵, lecz nie angażuje się w produkcję rolną więcej niż w okresie poprzednim, tj. przed przejściem gospodarstwa. Nadal pracuje głównie (a bywa, że wyłącznie) poza rolnictwem, niejako zwlekając z decyzją dotyczącą faktycznego przejścia gospodarstwa.

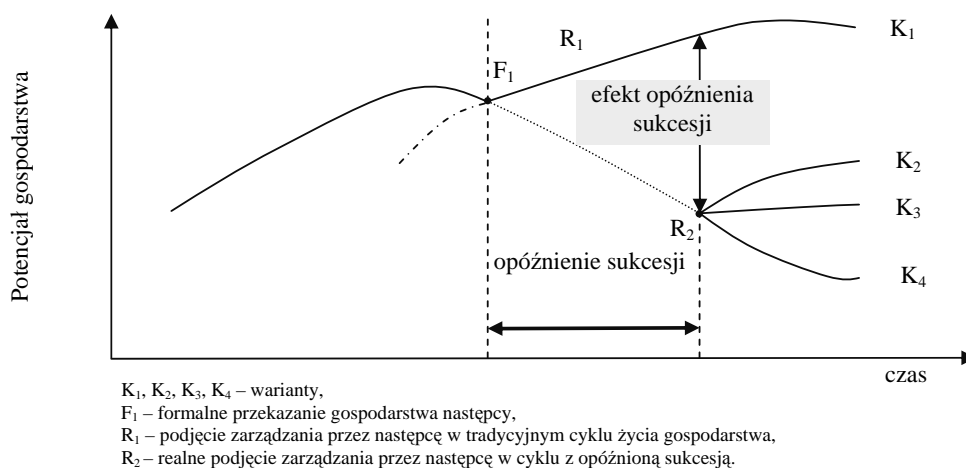
W przypadku sukcesji pozornej formalne przekazanie gospodarstwa następcy nic nie zmienia w dotychczasowym zarządzaniu i podziale pracy: senior nadal pracuje w gospodarstwie, podejmując większość decyzji produkcyjnych, a junior

---

¹³ W momencie osiągnięcia wieku emerytalnego przez seniora junior jest już na ogół człowiekiem dorosłym i bardzo często posiada swoją rodzinę, którą musi utrzymać. Dochody z małego gospodarstwa rolnego nie są w stanie zaspokoić potrzeb dwóch rodzin, tj. rodziny seniora i rodziny juniora, co zmusza juniora do poszukiwania zatrudnienia poza gospodarstwem.

¹⁴ Na przykład praca w mobilnych grupach budowlanych (wyjazdy 5–12 dniowe), stała praca zarobkowa za granicą (kilkudniowe pobyty w Polsce), praca „wahadłowa” za granicą (kilka miesięcy w kraju i kilka za granicą, na przemian).

¹⁵ Pozostawienie zabudowań byłym właścicielom gospodarstwa rolnego wiąże się najczęściej z opodatkowaniem budynków gospodarczych podatkiem od nieruchomości, od którego ustawowo zwolnione są budynki wykorzystywane w działalności rolniczej lub leśnej w gospodarstwach rolnych.

Rysunek 2

Wpływ efektu „opóźnienia sukcesji” na cykl życia gospodarstwa rolnego

Źródło: opracowanie własne.

pomaga mu w pracy w miarę swoich możliwości¹⁶. Jest to jeden z głównych przejawów pojawienia się fazy schyłkowej gospodarstwa ($F_1 - R_2$), której nie byłoby w sytuacji płynnego przejścia gospodarstwa przez następcę zainteresowanego jego rozwojem. Pomimo przekazania gospodarstwa następcy, w wielu płaszczyznach nasilają się w nim zjawiska recesywne. W tym okresie następuje często ograniczenie zasobów siły roboczej w gospodarstwie (zaawansowany wiek, stan zdrowia osób pracujących), stopniowa dekapitalizacja, a nawet degradacja posiadanych środków produkcji (maszyn, zabudowań). Równoległe bardzo często następuje ekstensyfikacja produkcji lub stopniowe wycofywanie się z działalności produkcyjnej. Realne objęcie gospodarstwa przez juniora (R_2) następuje dopiero po kilku, kilkunastu latach, w wyniku utraty zdolności do pracy i zdrowia przez seniora. Po wycofaniu się seniora z działalności rolniczej juniorzy podejmują często próbę kontynuacji działalności (krzywe K_2 i K_3), jednak wobec wieloletnich zaniechań inwestycyjnych i zaniedbań technologicznych ma ona zazwyczaj charakter wygasający (krzywa K_4).

¹⁶ Może przejściowo wystąpić zwiększenie zaangażowania seniorów w działalność rolniczą w związku z uzyskaniem świadczeń emerytalno-rentowych, często uzyskane w ten sposób środki angażowane są początkowo w działalność produkcyjną.

Wielu właścicieli gospodarstw prowadzi działalność rolniczą (lub markuje prowadzenie produkcji) jedynie ze względu na szacunek dla żyjących jeszcze byłych właścicieli.

Wyniki badań

Obserwacja zmian zachodzących w gospodarstwach rolniczych, a w szczególności zmian pokoleniowych i relacji między członkami gospodarstwa domowego wiąże się ze znacznymi utrudnieniami natury psychologicznej. Rolnicy odnoszą się ze znaczną nieufnością wobec badaczy będących na ogół osobami obcymi, w domniemaniu respondentów powiązanymi z aparatem władzy, być może szukającymi nieprawidłowości. Sytuacja taka znacznie utrudnia uzyskanie wiarygodnych i pełnych informacji. Ponad połowa respondentów deklaruje zakończenie pracy w gospodarstwie przez seniorów z chwilą przekazania własności¹⁷. Jednocześnie wobec dużego zaangażowania sukcesorów w pracę poza gospodarstwem bardzo często to właśnie seniorzy są najbardziej zaangażowani w działalność gospodarstwa (grupa A). Prowadzone obserwacje potwierdzają sychłowy charakter większości gospodarstw użytkowanych przez ich byłych właścicieli (tab.1). Relatywnie duży odsetek gospodarstw o dużym zaawansowaniu procesów wycofywania się z produkcji stwierdzono również wśród podmiotów użytkowanych przez osoby starsze (grupa B) oraz użytkowanych przez osoby młode, ale łączące pracę w gospodarstwie z pracą poza gospodarstwem. W grupie gospodarstw prowadzonych przez osoby w wieku do 40 lat zaangażowanie seniorów w funkcjonowanie gospodarstwa jest znacznie większe niż deklarują respondenci, o czym świadczą wyniki obserwacji uczestniczącej prowadzonej w gospodarstwach bezpośrednio znanych osobom prowadzącym badania terenowe.

Programy pomocowe oferowane rolnikom polskim po integracji ze strukturami Unii Europejskiej przyczyniły się do wzrostu zainteresowania inwestycjami. Najpopularniejsze okazały się inwestycje w sprzęt rolniczy. W badanej populacji gospodarstw środkowej UE na modernizację gospodarstwa pozyskało 24 respondentów, na różnicowanie działalności – 7, a na wsparcie dla młodych rolników – 5.

W zasadzie zahamowaniu uległ proces inwestycyjny w zakresie budownictwa gospodarczego. W całej badanej zbiorowości gospodarstw na początku

---

¹⁷ Badania prowadzone przy wykorzystaniu obserwacji uczestniczącej wskazują, że zdecydowana większość rencistów oraz emerytów rolniczych zaangażowana jest w prace rolnicze w przekazanym gospodarstwie, co nie zawsze znajduje odzwierciedlenie w wynikach badań ankietowych.

Tabela 1

Wybrane charakterystyki badanej populacji gospodarstw

Wyszczególnienie	Wydzielone grupy gospodarstw**				
	A	B	C	D	E
Udział gospodarstw zwiększających zasoby ziemi własnej po 2000 roku [%]	0,0	7,1	25,0	50,0	17,2
Udział gospodarstw zmniejszających zasoby ziemi własnej po 2000 roku [%]	33,3	50,0	5,0	14,3	20,7
Udział gospodarstw inwestujących w budowę budynków gospodarczych po 2000 roku [%]	0,0	14,3	15,0	7,1	17,2
Udział gospodarstw adaptujących po 2000 roku budynki gospodarcze na cele nierolnicze [%]	25,0	14,0	20,0	14,3	18,1
Udział gospodarstw adaptujących po 2000 roku budynki gospodarcze na cele rolnicze [%]	8,3	0,0	10,0	35,7	16,4
Udział gospodarstw bez ciągnika rolniczego w 2011 roku [%]	25,0	7,1	20,1	14,3	12,1
Udział gospodarstw z ciągnikiem rolniczym wyprodukowanym po 2000 roku [%]	8,3	0,0	15,0	35,7	23,3
Udział gospodarstw dysponujących maszynami wytworzonymi po 2000 roku [%]	25,0	7,1	45,0	78,6	42,2
Udział gospodarstw nieprowadzących produkcji zwierzęcej* w 2000 roku [%]	8,3	7,1	25,0	7,1	17,2
Udział gospodarstw rezygnujących z produkcji zwierzęcej po 2000 roku [%]	50,0	57,1	60,0	7,1	44,8
Udział gospodarstw rezygnujących z działalności rolniczej po 2000 roku [%]	16,7	14,3	25,0	0,0	15,5

*Pogłowie zwierząt mniejsze niż 0,1 SD.

**Podział gospodarstw: A – gospodarstwa użytkowane przez byłych właścicieli, B – gospodarstwa osób w wieku przedemerytalnym i emerytalnym, C – gospodarstwa młodych rolników, w których mężczyzna zaangażowany był w pracę poza gospodarstwem, D – inne gospodarstwa młodych rolników, E – pozostałe gospodarstwa.

Źródło: badania własne.

XXI wieku wybudowano zaledwie 2 przechowalnie, 1 stodołę, 3 magazyny i 1 suszarnię. Pozostałe inwestycje to garaże i wiaty bardzo często swym przeznaczeniem związane z potrzebami bytowymi rodziny, a nie z produkcją rolniczą. Na cele nierolnicze adaptowane były również najczęściej pozostające w gospodarstwie niewykorzystane budynki gospodarcze. Co trzecie gospodarstwo grupy D, w której znalazły się podmioty użytkowane przez młodych

rolników związanych głównie z pracą rolniczą, dokonywało adaptacji wolnych budynków gospodarczych na cele rolnicze. Bardzo często było to konsekwencją dywestycji produkcyjnych prowadzących do specjalizacji (np. rezygnacja z chowu trzody chlewnej na rzecz zwiększenia pogłowia bydła).

Podsumowanie

Próba oceny procesu sukcesji w gospodarstwach rolnych napotkała znaczne utrudnienia ze względu na fakt, iż znaczna część respondentów zatajała fakt pracy seniorów w gospodarstwie rolniczym po jego przekazaniu następcy. Przeprowadzone obserwacje bezpośrednie wskazują jednak na powszechność pracy rencistów i emerytów rolniczych w przekazanych gospodarstwach rolnych. Niejednokrotnie ich zaangażowanie czasowe i emocjonalne jest znacznie większe niż formalnych właścicieli gospodarstwa. Przeprowadzone badania potwierdziły natomiast znaczne zaawansowanie procesów destrukcji w badanych gospodarstwach rolnych, szczególnie w gospodarstwach użytkowanych przez osoby w zaawansowanym wieku oraz gospodarstwach należących do osób zaangażowanych w pracę poza gospodarstwem.

Występowanie „opóźnionej sukcesji” nie musi oznaczać upadku gospodarstwa rolniczego, niemniej ponowne wprowadzenie go na ścieżkę rozwoju wymaga znacznych środków finansowych oraz determinacji nowego właściciela. O taką obecnie jednak trudno z uwagi chociażby na wspomnianą wcześniej wieloaspektową spadającą atrakcyjność zawodu rolnika, szczególnie prowadzącego gospodarstwo drobnotowarowe, często dwuzawodowe. Powrót do gospodarowania, a zwłaszcza rozwoju produkcji utrudniony jest także ze względów natury instytucjonalnej, w tym z ograniczenia w zakresie korzystania ze środków pomocowych UE, chociażby procedowanych w ramach II filaru WPR przeznaczonego na rozwój gospodarstw (i wsi). Formalne zaliczenie gospodarstwa rolnego jako „niezdolne do rozwoju” sprawia, że zamykają się dla niego ścieżki umożliwiające wsparcie preferencyjne.

Proces rozwoju rodzinnego gospodarstwa rolniczego stanowi swoistą sztafetę pokoleń, gdzie ostateczny wynik (poziom rozwoju gospodarstwa), awans do kolejnej rundy (utrzymanie się na rynku) uzależnione są m.in. od tego, czy kolejne zmiany dokonywane są w „pełnym biegu”, czy potencjalni następcy chcą przejąć „pałeczkę” i czy chcą ją przekazać swoim dzieciom, czy też najchętniej by się jej pozbyli, okazując niechęć do działalności rolniczej.

Literatura

- CZAJANOW A.W. 1924: *Oczierki po ekonomie trudowego sielskiego choziajstwa*, Izd. Nowaja Dieriewnia, Moskwa.
- DACKO M., DACKO A.: *Struktura agrarna rolnictwa w województwie małopolskim*, Roczniki Naukowe SERiA 2012, t. XIV, z. 3, s. 53–58.
- DELFORCE J.C.: *Separability in farm-household economics: An experiment with linear programming*, Agricultural Economics 10.2/1994, s. 165–177.
- DODGE H.R., ROBBINS J.E.: *An empirical investigation of the organizational life cycle model for small business development and survival*, Journal of Small Business Management 30(1)/1992, s. 27–37.
- GREINER L.E.: 1972. *Evolution and revolution as organizations grow*, Harvard Business Review 76 (3)/1972, s. 55–67.
- JEŹAK J., POPCZYK W., WINNICKA-POPCZYK A., *Przedsiębiorstwo rodzinne. Funkcjonowanie i rozwój*, Difin, Warszawa 2004.
- KLANK L.: *Sukcesja gospodarstw rolnych w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa 2006.
- LESZCZYŃSKA M.: *Specyfika rolniczego gospodarstwa domowego i jego rola społeczno-ekonomiczna*, Studia Socjologiczne 1 (184)/2007, s. 127–145.
- LOW A.: *Agricultural Development in Southern Africa: farm Household Economics and Food Crisis*, James Curry, London.
- MATEJUN M.: *Zewnętrzne bariery rozwoju w cyklu życia małych i średnich przedsiębiorstw*, Prac. Nauk. UE we Wrocławiu, nr 116/ 2010, s. 243–254.
- MUSIAŁ W., WOJEWODZIC T.: *Przesłanki upadku ekonomicznego gospodarstw rolniczych na obszarach górzystych*, Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich PAN, z. 55/2008, s. 19–31.
- MUSIAŁ W.: *Rozważania nad upadłością gospodarstw rodzinnych w Polsce*, Wieś i Rolnictwo nr 1 (142)/2009, s. 44–61.
- SUŁKOWSKI A. MARJAŃSKI: *Firmy rodzinne. Jak osiągnąć sukces w sztafecie pokoleń*. Poltext, Warszawa 2009.
- WAWRZYŃIAK B.: *Szkola zarządzania*, PWE, Warszawa 1987.
- WOJEWODZIC T.: *Dywestycje w gospodarstwach rolnych – istota, definicje, podział*, Wieś i Rolnictwo nr 2 (147)/2010, s. 96–108.
- YANG D.T., An M.Y.: *Human capital, entrepreneurship, and farm household earnings*, Journal of Development Economics 68.1/2002, s. 65–88.
- ZEGAR J.S.: *Przesłanki nowej ekonomiki rolnictwa*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 4, s. 5–27.
- ZEGAR M.A.: *Następstwo pokoleń w gospodarstwach chłopskich w latach 1992–1996*, Procesy transformacji wsi i rolnictwa do gospodarki rynkowej, IERiGŻ, z. 6/1997, s. 5–26.

Delayed succession – disturbance of farm life cycle

Abstract

A delayed succession is a relatively new phenomenon involving formal (usually, in the form of a notarial deed) transfer of a farm to a successor who, upon the transfer, does not want or is unable to take over all functions of the existing owner. The disturbance of the generational life cycle of farms leads to the disclosure of their declining stage which very often results in losing a major portion of the farm's production potential. The research conducted confirmed that the processes of destruction on the surveyed farms were significantly advanced. The signs of the deterioration of farms were particularly visible on the farms used by persons of advanced age and on the farms owned by farmers engaged in outside-farm gainful activities.